

รูปแบบการพัฒนาภาวะผู้นำชุมชนตามหลักสังคหวัตถุ 4 ในอำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ

Community leadership development model in 4 main of amicable Association in Mueang District Chaiyaphum Province

พระภาณุเดช สิริมงคลโล

Phra Phanudech Sirimangkhalo

นักวิจัยอิสระ

Independent Researcher

E-mail: Phanudej1997@gmail.com

วันที่รับบทความ (Received) : 23 มกราคม 2562

วันที่แก้ไขบทความ (Revised) : 25 กุมภาพันธ์ 2562

วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) : 12 มีนาคม 2562

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์ ดังนี้ 1. เพื่อการศึกษาปัญหาอุปสรรคในการพัฒนาภาวะผู้นำ 2. เพื่อการศึกษาหลักพุทธธรรมในการใช้พัฒนาภาวะผู้นำชุมชน 3. เพื่อวิเคราะห์รูปแบบการพัฒนาภาวะผู้นำชุมชน ในอำเภอเมืองจังหวัดชัยภูมิ การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยแบบผสมผสานคือใช้ทั้งเชิงคุณภาพเชิงปริมาณในเชิงคุณภาพศึกษาจากเอกสารที่เกี่ยวข้องและการสัมภาษณ์เชิงลึกและใช้การวิเคราะห์แบบอุปนัยในเชิงปริมาณเก็บข้อมูลด้วยแบบสอบถามจากกลุ่มตัวอย่าง และวิเคราะห์ด้วยพรรณนาและสถิติอนุมาน

ผลการวิจัย พบว่า 1. ผลการศึกษาปัญหาอุปสรรคในการพัฒนาภาวะผู้นำชุมชน พบว่า ผู้ให้ข้อมูลสำคัญเห็นว่าผู้นำชุมชนยังขาด การพัฒนาคุณลักษณะในความเป็นผู้นำอย่างเป็นรูปธรรม ในด้านทักษะพื้นฐานในการเป็นผู้นำ เช่น การวางตัวในบุคลิกที่เหมาะสมกับสถานการณ์ต่าง ๆ 2. ผลการศึกษาหลักพุทธธรรมในการใช้พัฒนาภาวะผู้นำชุมชนพบว่าผู้ให้ข้อมูลสำคัญเห็นด้วยเป็นอย่างยิ่งกับการนำเอาหลักสังคหวัตถุ 4 มาเป็นแนวทางในการพัฒนาภาวะผู้นำชุมชนและเห็นว่าหลักธรรมนี้เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวใจบุคคลและประสานหมู่ชนไว้ในความสามัคคี 3. ผลการวิเคราะห์รูปแบบการพัฒนาภาวะผู้นำชุมชน ใน อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิพบว่ารูปแบบการพัฒนาภาวะผู้นำชุมชนที่วิเคราะห์โดยใช้หลักสังคหวัตถุ 4 สามารถนำไปเป็นแนวทางในการพัฒนาผู้นำชุมชนต่อไปได้และก่อให้เกิดความสามัคคีในชุมชนได้

คำสำคัญ: ภาวะผู้นำ, การพัฒนา, หลักพุทธธรรม

Abstract

This research has the following objectives. 1. The purpose of this research is to study the problems in leadership development 2. To study Buddhism in leadership development, community development model to analyze 3. Community leadership in Muang Chaiphaphum. This research is used as a research model combines qualitative and quantitative. In a qualitative study of relevant documents and in-depth interviews, analysis, and use induction. In quantitative data collection questionnaire from the sample and analyzed by descriptive and inferential statistics.

The researchers found: 1. To study the problems in leadership development. The important information that the community still lacks. The development features in a concrete leadership. The leadership skills like the rest of the personality to fit different situations. 2. The study Buddhism in the leadership development community. This information is particularly important with the introduction of the 4 main amicable association to guide the development of community leadership, and that this principle is not binding and coordination among them in harmony. 3. Analysis of the development model of community leadership in Muang Chaiphaphum. Community leadership development model that analyzed after 4 main amicable association objects can be used to guide the development of community leaders and further contributes to the unity of the community.

Keywords: Leadership, Development, Buddhist principles

บทนำ

การปกครองรัฐองค์กรหน่วยงานหรือชุมชนผู้นำเป็นบุคคลที่มีความสำคัญที่สุดต่อความสำเร็จหรือล้มเหลวของรัฐหรือองค์กรผู้นำเป็นบุคคลที่มีอิทธิพลในการบังคับบัญชา ดังนั้นแล้วผู้นำที่ดีควรจะพัฒนาที่ภาวะผู้นำก่อนเพราะผู้นำนั้นจะต้องมีความสามารถในการที่จะจูงใจหรือใช้อิทธิพลต่อผู้อื่นไม่ว่าจะเป็นผู้ร่วมงานหรือผู้ใต้บังคับบัญชาในสถานการณ์ต่างๆ เพื่อปฏิบัติการและอำนวยความสะดวกโดยใช้กระบวนการสื่อความหมายหรือติดต่อกันและกันให้ร่วมมือกับตนเองดำเนินตนจนกระทั่งนำไปสู่ผลสำเร็จ

ในสังคมไทยจะเห็นได้ว่า ศาสนาก็เป็นหนึ่งในสถาบันสำคัญในระบบสังคมไทยมาช้านาน และเป็นสิ่งจำเป็นอย่างหนึ่งในชีวิตมนุษย์ศาสนาจึงมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับความประพฤติของมนุษย์ให้ปฏิบัติตามทำนองคลองธรรมของสังคม ศาสนา ย่อมก่อให้เกิดความเป็นระเบียบขึ้น ในสังคม (พระภิกษุวิริยคุณ, 2549 : 14) ไทยปัจจุบันจะเห็นได้ว่า ประชาชนชาวไทยส่วนใหญ่นับถือพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ การดำเนินชีวิต (พระครูสิริจันทนิวิฐ, 2549 : 30) ของคนไทยและวัฒนธรรมต่างๆ ถูกหล่อหลอมด้วยหลักธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนา ของคนไทยเป็นเวลายาวนาน สามารถสังเกตได้จาก ผลสะท้อนที่ปรากฏออกมาในด้านต่างๆ เช่น วิถีชีวิต ทัศนคติ พฤติกรรม นิสัยใจคอของชาวไทยตลอด จนถึงวัฒนธรรมประเพณีต่าง ๆ ลักษณะดังกล่าว ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากหลักธรรมในพระพุทธศาสนาโดยการนำมาปฏิบัติจริงในวิถีชีวิตการดำเนินชีวิต

ดังนั้น ผู้นำควรจะมีหลักพุทธธรรมในการพัฒนาภาวะผู้นำให้เกิดความรักใคร่เป็นที่รักของคนในชุมชนหรือสังคมเพื่อเป็นแนวทางที่สามารถนำไปปฏิบัติได้จริงในการพัฒนาภาวะผู้นำให้สามารถเข้าถึงผู้ที่อยู่ได้ปกครองและเชื่อมสัมพันธ์ไมตรีที่ดีต่อกันและกันในการร่วมกันพัฒนาองค์กรหรือชุมชนให้มีประสิทธิภาพต่อไป

รูปแบบการพัฒนาภาวะผู้นำ

ในการพัฒนาบุคลากรให้มีคุณภาพถูกต้องเหมาะสมกับบ้านเมืองและชุมชนโดยนำหลักพุทธธรรมไปใช้เป็นแนวทางประพฤติปฏิบัติเพื่อให้เกิดประสิทธิภาพและประสิทธิผลและส่งเสริมเพิ่มพูนในการบริหารและพัฒนาบุคลากรให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้นจะนำไปสู่สิ่งที่เรียกว่า “ความเป็นผู้นำ” ซึ่งการที่จะพัฒนาภาวะผู้นำให้สมบูรณ์ได้นั้น ดร.วรภัทร์ ภูเจริญ (ดร.วรภัทร์ ภูเจริญ, 2562) ท่านได้เสนอวิธีการพัฒนาบุคลากรด้วยหลักปัญญา 3 ฐาน คือ ฐานกาย ฐานใจ ฐานความคิด ซึ่งแท้จริงแล้วนำมาจากหลักในพระพุทธศาสนานั้นเอง คือ ศิล สมาธิ(Meditation) ปัญญา ในเชิงบริหาร ฐานกาย นำมาจากเรื่อง ศิล คือ เรื่องการมีวินัยทางกายและวาจา ให้เป็นผู้ที่มีวินัยและความรับผิดชอบในตนเอง ฐานใจ นำมาจากเรื่อง สมาธิ คือ เรื่องความเพียรชอบ สติชอบ สมาธิชอบ เป็นผู้ขยันพัฒนาตนเองตลอด เพียรละสิ่งที่ไม่ดี เพิ่มพูนสิ่งที่ดีให้กับตัว พัฒนาตนเองอย่างมีสติและสมาธิ ฐานความคิด นำมาจากเรื่อง ปัญญา แต่ในพระพุทธศาสนาไม่ได้กล่าวเพียงความคิดเท่านั้น แท้จริง แล้วคือเรื่องความเห็นและความคิด

หลักสังคหวัตถุ 4

สังคหวัตถุ 4 สังคหวัตถุ แปลว่า ธรรมเครื่องยึดเหนี่ยวใจบุคคลและประสานหมู่ชนไว้ในความสมาน สามัคคี หมายถึง การกระทำการสงเคราะห์ที่เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวใจของกันและกัน ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับคนทุกคนและทุกสังคม เช่น ผู้ปกครองหรือผู้บริหารกับผู้ใต้บังคับบัญชา (บริวาร) ศิษย์กับ ครูอาจารย์ เป็นต้น เพราะเป็นรากฐานแห่งการแบ่งปันผลประโยชน์ทางวัตถุที่ลงตัว และความเจริญก้าวหน้าทั้งส่วนตัวและส่วนรวมมี 4 ประการ ดังนี้ (57 ที.ปา. (ไทย) 11/313/295)

1) ทาน หมายถึง การให้ปันสิ่งของด้วยความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เสียสละ ช่วยเหลือ สงเคราะห์ ด้วยทุน หรือทรัพย์สิน และวัตถุสิ่งของตลอดจนให้ความรู้ และศิลปวิทยานัยสำคัญ ของ “ทาน” ในสังคหวัตถุนี้ มีวัตถุประสงค์เพื่อสงเคราะห์ผู้รับ เน้นผู้รับเป็นสำคัญ เช่น ช่วยเหลือ สงเคราะห์ผู้อื่นด้วยปัจจัย 4 กล่าวคือ เครื่องนุ่งห่ม อาหาร ที่อยู่อาศัยและยารักษาโรค ฉะนั้นการให้ทานจึงควรให้ ด้วยความเมตตาเพื่อแสดงน้ำใจไมตรีสร้างเสริมมิตรภาพให้ด้วยกรุณาต้องการช่วยปลดเปลื้องความทุกข์ความเดือดร้อนให้ด้วยมุทิตา ส่งเสริมสนับสนุนให้ทำความดีมีความเจริญก้าวหน้าเพราะฉะนั้น การให้ด้วยวัตถุสิ่งของ จึงมุ่งประโยชน์แก่ผู้รับ 3 ลักษณะ ได้แก่

ก) ให้โดยหวังจะอนุเคราะห์ การให้ความเกื้อหนุนโอบอ้อมอารีด้วยเมตตา และการให้การอุดหนุนเอื้อเฟื้อช่วยเหลือกันด้วยกรุณา

ข) ให้โดยหวังเพื่อเป็นการสมัคสมานสามัคคี ด้วยการสงเคราะห์เกื้อกูลกันและกันในฐานะผู้อื่นที่เกี่ยวข้องกับตน

ค) ให้เพื่อเป็นการตอบแทนคุณ ปราบณาบูชาคุณแก่ท่านผู้มีคุณ เช่น ปู่ทวด ยายทวด ตา ยาย และบิดา มารดาผู้ที่มี อุปการะคุณ (สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (พิมพ์ ธรรมธโร) 2528 : 275-280) ทานหรือการให้นั้น ย่อมเป็นประโยชน์ทั้งแก่ผู้ให้และผู้รับ คือ ทำให้ผู้ให้มีความสุขเบิกบานใจ และอิ่มใจ

ซึ่งจะเป็นประโยชน์เกื้อกูลต่อร่างกายและจิตใจ เป็นการ สะท้อนความเห็นแก่ตัว ผู้รับย่อมได้รับประโยชน์จากสิ่งของที่เขาให้การให้และการรับจึงเป็นสิ่งสำคัญสำหรับมนุษย์เป็นการรักษาความเป็นธรรมชาติของมนุษย์ไว้ เป็นการรักษาความเป็นสังคมความเป็น เพื่อนฝูงความเป็นญาติเอื้ออำนวยและการให้กับการรับยังเป็นกฎเป็นกระบวนการของธรรมชาติของบุคคล ผู้มีความกตัญญูถ้าธรรมชาติไม่มีการให้และการรับปานนี้ก็จะไม่มีโลก ดวงดาว มนุษย์ พืช สัตว์ และ ธรรมชาติอย่าง แน่นนอน พระพุทธองค์ตรัสว่า “การให้ทานเป็นมงคลอันสูงสุด”

2) **ปิยวาจา** หรือ เปยยวัชชะ หมายถึง พูดอย่างคนรักกัน คือ กล่าวคำสุภาพไพเราะน่าฟัง ชี้แจงแนะนำสิ่งที่เป็นประโยชน์ มีเหตุผลเป็นหลักฐานชักจูงในทางที่ดีงามหรือคำแสดงความเห็นอกเห็นใจให้กำลังใจรู้จักพูดให้เกิดความเข้าใจดีสมานสามัคคี เกิดไมตรีทำให้รักใคร่นับถือและช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

3) **อัตถจริยา** หมายถึง ทำประโยชน์แก่เขา คือช่วยเหลือด้วยแรงกาย และชวนชวน ช่วยเหลือกิจกรรม ต่าง ๆ บำเพ็ญสาธารณประโยชน์ รวมทั้งช่วยแก้ไขปัญหาคและช่วยปรับปรุงส่งเสริม ในด้านจริยธรรม

4) **สมานัตตตา** หมายถึง เอาตัวเข้าสมาน คือ ทำตัวให้เข้ากับเขาได้ วางตนเสมอต้น เสมอปลาย ให้ความเสมอภาค ปฏิบัติสม่ำเสมอต่อผู้อื่น ไม่เอาเปรียบ และร่วมสุข ร่วมทุกข์ ร่วมรับรู้ ร่วมแก้ไขปัญหาก็ให้เกิดประโยชน์สุขร่วมกัน (อง.จตุกก. (ไทย) 21/32/50-51)

บทสรุป

1) ปัญหาภายในครอบครัว ผู้ให้ข้อมูลสำคัญเห็นว่า ครอบครัวของผู้นำควรจะมีความพร้อมทั้งในด้าน ฐานะต้องมีฐานะดี และครอบครัวต้องเตรียมใจ ยอมรับและเข้าใจในฐานะของการเป็นผู้นำตั้งแต่เริ่มคิดว่าจะมาเป็นผู้นำ เพื่อจะไม่ให้เกิดปัญหา ครอบครัวไม่เข้าในหน้าที่ของผู้นำที่จะต้องรับผิดชอบ

2) ด้านการทำงาน ผู้ให้ข้อมูลสำคัญเห็นว่า ผู้นำมีหลักคุณธรรม จริยธรรมพอสมควร ตั้งอยู่ในหลักเหตุผลและความถูกต้อง รับผิดชอบต่อหน้าที่

3) ด้านศักยภาพผู้นำ ผู้ให้ข้อมูลสำคัญเห็นสอดคล้องกันว่า ผู้นำควรได้รับการอบรม พัฒนาต้องมีความรู้ในด้านต่าง ๆ ทั้งในด้านการสื่อสารการพูด บุคลิกภาพทั้งในด้าน การสื่อสารกับหน่วยงานองค์กร และชุมชน

ผลการศึกษาหลักพุทธธรรมในการใช้พัฒนาภาวะผู้นำชุมชน

1) การพัฒนาด้านการให้ (ทาน)

ผู้ให้ข้อมูลสำคัญให้ความเห็นสอดคล้องกันว่า ผู้นำมีการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เป็นการเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่และเกื้อกูลกัน ทั้งการให้อภัยให้โอกาส รวมถึงทุนทรัพย์ เป็นการให้เพื่อสร้างความเชื่อมั่นกับผู้ที่ร่วมงาน เป็นการให้เพื่อได้ เป็นจิตวิทยายอย่างหนึ่งเช่นเดียวกับการซื้อใจและการมีน้ำใจ ให้ประชาชนหรือผู้ร่วมงานให้ความร่วมมืออย่างเต็มที่และเต็มใจ

2) การพัฒนาด้านการพูด (ปิยวาจา)

ผู้ให้ข้อมูลสำคัญให้ความเห็นสอดคล้องกันว่า ผู้นำรู้จักพูดอย่างคนรักกัน คือ กล่าวคำสุภาพไพเราะน่าฟัง ชี้แจง แนะนำสิ่งที่เป็นประโยชน์ มีเหตุผลเป็นหลักฐานชักจูงในทางที่ดีงามหรือคำแสดงความเห็นอกเห็นใจ ให้กำลังใจรู้จักพูดให้เกิดความเข้าใจดีสมานสามัคคี เกิดไมตรีทำให้รักใคร่นับถือและช่วยเหลือเกื้อกูลกัน

3) การพัฒนาด้านการช่วยเหลือกัน (อัตถจริยา)

ผู้ให้ข้อมูลสำคัญให้ความเห็นว่า มีการช่วยเหลือกันอยู่พอสมควร คือช่วยเหลือด้วยแรงกาย และ ขวนขวาย ช่วยเหลือกิจกรรมต่าง ๆ บำเพ็ญสาธารณประโยชน์ รวมทั้งช่วยแก้ไขปัญหาแต่การช่วย ปรับปรุงส่งเสริม ในด้านจริยธรรมยังไม่มากเท่าที่ควร

4) การพัฒนาด้านการวางตัว (สมานัตตา)

ผู้ให้ข้อมูลสำคัญให้ความเห็นว่า มีการช่วยเหลือกันอยู่พอสมควร รู้จักเอาตัวเข้าสมาน คือ ทำตัว ให้เข้ากับผู้อื่นได้ วางตนเสมอต้น เสมอปลาย ให้ความเสมอภาค ปฏิบัติสม่ำเสมอต่อผู้อื่น ไม่เอาเปรียบ และร่วมสุข ร่วมทุกข์ ร่วมรับรู้ ร่วมแก้ไขปัญหา เพื่อให้เกิดประโยชน์สุขร่วมกัน

ผลการวิเคราะห์รูปแบบการพัฒนาภาวะผู้นำชุมชน

1. ด้านจิตใจ ผู้นำควรเป็นแบบอย่างในการเข้าวัดฟังธรรม อย่างสม่ำเสมอ ตามโอกาสอันสมควร แสดงถึงความเสียสละ พัฒนาจิตใจ ให้มีเมตตา เผื่อแผ่ มีความซื่อสัตย์ รวมถึงขัดเกลาจิตใจในลหุวิธี อ่อน น้อมถ่อมตน มีสติสมาธิในการควบคุมอารมณ์ต่าง ๆ ที่มากระทบกับจิตใจ รวมถึงเป็นการเสริมสร้าง คุณธรรม จริยธรรม ให้รู้ผิดชอบชั่วดี เมื่อจิตใจดีการกระทำก็ดีไปด้วย

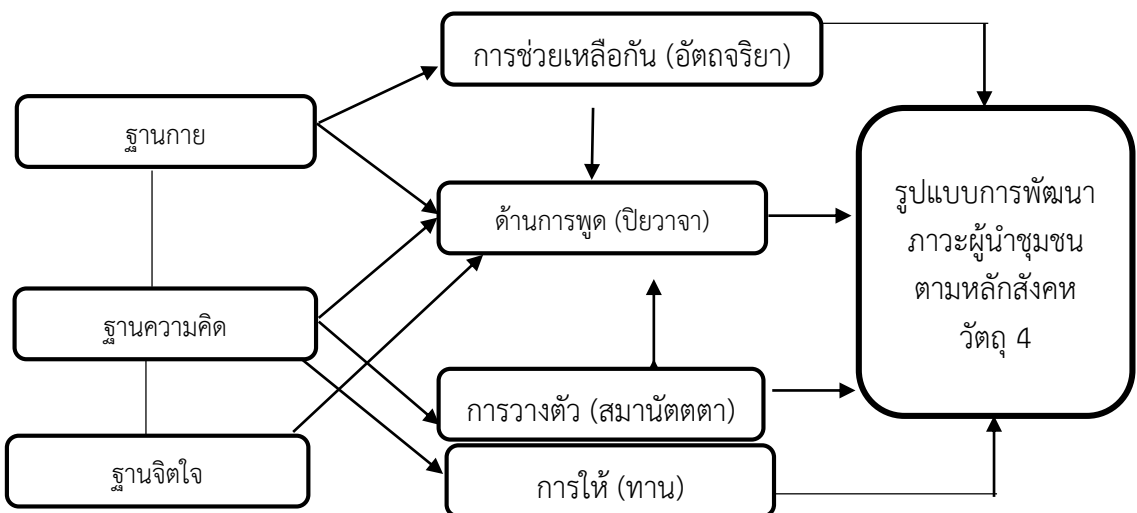
2. ด้านกาย ผู้นำควรมีร่างกายที่แข็งแรง เพื่อให้สามารถปฏิบัติหน้าที่ได้อย่างเต็มประสิทธิภาพใน การช่วยเหลือด้วยแรงกาย และขวนขวาย ช่วยเหลือกิจกรรมต่าง ๆ บำเพ็ญสาธารณประโยชน์ หรือนำพา ชุมชนและคนในชุมชนก้าวไปสู่ความเจริญได้

3. ด้านปัญญา ผู้นำควรมีความคิดสร้างสรรค์ ในการพัฒนาชุมชนรวมถึง การมีวิสัยทัศน์มี ทักษะคนดี คุณธรรมและค่านิยมสร้างสรรค์ ผู้นำที่ดีต้องรู้จัก รู้กว้าง รู้รอบ รู้ไกล มีความคิดริเริ่ม สร้างสรรค์ สิ่งใหม่ ๆ เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อ ประชาชนในท้องถิ่น

องค์ความรู้ใหม่

การวิจัยเรื่อง “รูปแบบการพัฒนาภาวะผู้นำชุมชนตามหลักสังคหวัตถุ 4 ในอำเภอเมือง จังหวัด ชัยภูมิ” ผู้วิจัยได้ศึกษา หลักพุทธธรรม แนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ทั้งนี้ได้ทำการศึกษาวิจัยทั้ง เชิงคุณภาพและเชิงปริมาณ การศึกษาเชิงคุณภาพได้สัมภาษณ์เชิงลึกผู้ที่เกี่ยวข้องได้แก่ผู้นำชุมชน ผู้ทรงคุณวุฒิและ ประชาชนในพื้นที่ เป็นผู้ให้ข้อมูลสำคัญจำนวน 15 รูป / คน และการศึกษาวิจัยเชิง ปริมาณได้แจกแบบสอบถามจำนวน 300 ชุดแล้วนำข้อมูลที่ได้นำมาวิเคราะห์รูปแบบการพัฒนาภาวะ ผู้นำชุมชนตามหลักสังคหวัตถุ 4 จึงได้สรุปองค์ความรู้ที่ได้จากการวิจัยดังนี้

แผนภาพที่ แสดงองค์ความรู้ที่ได้รับจากการวิจัย

จากแผนภาพแสดงองค์ความรู้ที่ได้รับจากการวิจัย อธิบายได้ดังนี้

1. ผู้นำต้องมีร่างกายที่แข็งแรง ส่งผลให้ปฏิบัติหน้าที่ในด้านการพูด(ปิยวาจา)และการช่วยเหลือกัน(อัตจริยา)ได้อย่างเต็มประสิทธิภาพ พร้อมปฏิบัติหน้าที่ทุกสถานการณ์ในการทำกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชน เป็นไปได้ด้วยราบรื่น

2. ฐานใจ ผู้นำต้องมีความเสียสละทั้งเรื่องส่วนตัวเช่น ทุนทรัพย์ สิ่งของ เพื่อ เป็นการพัฒนาจิตใจ ให้มีเมตตา เผื่อแผ่ รวมถึงขัดเกลาจิตใจในลตหิฐ ในการวางตัว อ่อนน้อมถ่อมตน มีสติสมาธิในการควบคุมอารมณ์ต่าง ๆ ที่มากระทบกับจิตใจ รวมถึงเป็นการเสริมสร้างคุณธรรม จริยธรรมให้รู้ผิดชอบชั่วดี

3. ฐานความคิด ทั้ง ฐานกาย ฐานใจ จะหล่อหลอมให้เกิดภาวะผู้นำที่ดีทั้งจิตใจ บุคลิกภาพ สมรรถภาพร่างกายและมีปัญญา มีความคิดสร้างสรรค์ ในการพัฒนาชุมชนรวมถึงการมีวิสัยทัศน์มีทัศนคติ คุณธรรมและค่านิยมสร้างสรรค์ มีความคิดริเริ่ม สร้างสรรค์สิ่งใหม่ ๆ เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อ ประชาชนในท้องถิ่น

บรรณานุกรม

พระภวนาวิริยคุณ. (2549). **รัฐศาสตร์เชิงพุทธ**. กรุงเทพฯ : ดอกหญ้ากรู๊ป.

พระครูสิริจันทนิวิฐ. (2548). **ภาวะผู้นำเชิงพุทธ**. กรุงเทพฯ : นิติธรรมการพิมพ์.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2535). **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฎก 2500**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2535). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณวิทยาลัย**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

วรภัทร์ ภูเจริญ. **วิธีการพัฒนาบุคลากรด้วยหลักปัญญา 3 ฐาน**. สืบค้นจาก [Online] Available URL; https://www.dmc.tv/pages/scoop/tree_panya_RIGHT.

สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (พิมพ์ ธรรมธโร). (2528). **มงคลยอตชีวิต ฉบับสมบูรณ์**. กรุงเทพฯ : ธรรมสภา.